

SURİYELİLER’İN TÜRKİYE’YE KİTLESEL ZORUNLU GÖÇÜNE KRONOLOJİK BİR BAKIŞ

N. Aslı ŞİRİN*

GİRİŞ

İnsanların toplumsal, iktisadi, siyasal ya da doğal sebeplerden ötürü coğrafi olarak yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilecek göç, insanlık tarihinin her döneminde karşılaşılan bir olgudur. Dünyada yaşanan silahlı çatışmalar, insan hakları ihlalleri, afetler, açlık, işsizlik, geçim zorluğu gibi nedenlerden ötürü pek çok kişi bireysel veya kitlesel biçimde ya ülke sınırları içinde ya da ülke sınırlarını aşarak ve çeşitli toplumsal sonuçlar doğuracak şekilde göç etmektedir. Göç hareketlerinin bazıları daha iyi bir yaşam standardına sahip olmak gibi saiklerle gönüllü olarak gerçekleşirken, bazıları da savaş, baskı ve zulüm, sürgün, doğal afet veya insan yapımı felaketler sonucu zorunlu göç şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Göç, geçmişin gerçekliklerinden biridir ve gelir dağılımındaki eşitsizlikler, insan hakları ihlalleri, çatışma gibi göçe neden olan faktörler son bulmayacağı için, ne yazık ki, geleceğin de gerçekliği olmaya devam edecektir.

20. Yüzyıl, küreselleşmenin de etkisiyle, göçün hacim açısından fazlaca artmasından ötürü, “göçler çağı” olarak anılmaktadır (Castles ve Miller, 1998). Göç hareketlerinin önemli bir bölümünü ise, küresel bir boyut kazanmış olan zorunlu göç hareketleri oluşturmaktadır. Dünya üzerinde yerinden edilmiş nüfus, 2020’nin ortasında 80 milyondur ve bu sayının 26,3 milyonunu mülteciler, 45,7 milyonunu ülke içinde yerinden edilmişler, 4,2 milyonunu sığınmacılar ve 3,6 milyonunu da yerlerinden edilmiş Venezuelalılar oluşturmaktadır (UNHCR, 2020).

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, Avrupa Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, e-posta: asli.sirin@marmara.edu.tr.

Zorunlu göç, günümüzde kitlesel bir nitelik kazanmış ve uluslararası siyasetin temel meselelerinden bir haline gelmiş durumdadır. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan en büyük zorunlu göç hareketinin kaynağı ise Suriye'deki iç savaş olarak karşımıza çıkmaktadır. 2011'den beri toplam 5,5 milyonun üzerinde Suriyeli mülteci konumuna düşmüştür (UNHCR Syria Regional Refugee Response, 2020). Suriyeli mültecilerin en yoğun olarak sığındıkları ülkeler Türkiye, Lübnan, Ürdün, Irak ve Mısır'dır. Bu ülkeler arasında Türkiye 3,6 milyon ile en fazla sayıda Suriyeli mülteciyi¹ barındıran ülke konumundadır (UNHCR Syria Regional Refugee Response, 2020).

Türkiye, coğrafi ve tarihi yapı açısından bakıldığında, göç alan ve veren ülke olduğu kadar göç geçiş ülkesi olma özelliği de taşımaktadır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren pek çok göç hareketine sahne olmuştur. İlk olarak, 1923-1950 döneminde ulus-devlet yapılanmasıyla paralel giden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonucu kurulan ülkelerde yaşayan Türk ve Müslüman nüfusun göçü söz konusudur ve ülke nüfusunun türdeşleştirilmesinde rol oynamıştır. Bu dönemde yaşanan göç hareketleri ağırlıklı biçimde Balkanlar'dan Türkiye topraklarına doğru gerçekleşmiştir. İkinci olarak, 1950-1980 dönemindeki göçlerden söz edilebilir. Bu dönemde ulus-devlet inşasının yerleşik bir boyut kazanmasına paralel şekilde yine Balkanlar'dan, özellikle Bulgaristan ve Yugoslavya'dan, gerçekleşen göç hareketi ön plandadır. Üçüncü olarak da 1980'ler ve sonrasında, ulus-devlet inşasının küresel anlamda belirginleştiği dönemden bahsedilebilir. Bu son dönemde Türkiye, yabancı göçü deneyimi ile göç alan ülke konumuna yerleşmiştir. Göçmenlerin önemli bir bölümü düzensiz göçmen şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1989'da Bulgaristan, 1990-91'de de Irak'tan kitlesel göç gerçekleşmiştir. Bu dönemin son kitlesel göç hareketi ise Suriye'den gerçekleşmektedir.

¹ Suriyeliler, uluslararası hukuk açısından "mülteci" olarak kabul edilmektedirler ve bu çalışmada da Türkiye'de bulunan Suriyeliler için "mülteci" terimi kullanılmaktadır, ancak Avrupa dışından gelmelerinden ötürü Türkiye, onlara "mülteci" statüsü vermek yerine "geçici koruma" sağladığının altını çizmek gerekir. Yine de Suriyeliler "geçici koruma altında bulunan kişiler" olmalarına karşın oldukça uzun bir süredir Türkiye'de yaşamaktalar ve büyük çoğunluğun savaş sona erse dahi Türkiye'de kalma olasılığı yüksek. Dolayısıyla, en azından Suriyeliler'in bir kesimi açısından "geçici koruma"dan kalıcılığa doğru bir gidişat olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) “yakın tarihte görülen en büyük göç dalgası” olarak nitelediği ve aynı zamanda göçler ülkesi konumundaki Türkiye'nin yaşadığı en büyük kitlesel zorunlu göç hareketi olan Suriyeliler'in zorunlu göçünü ve Türkiye'nin verdiği karşılığı kronolojik biçimde ele alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Mart 2011'de başlayan ve kısa bir süre içinde kitlesel bir hal alan Suriyeliler'in zorunlu göçü karşısında Türkiye'nin devlet olarak yaptıkları incelenmektedir. İkinci bölümün odağı, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'nın karşılaştığı en büyük zorunlu göç hareketinin 2015 yılında “kriz” boyutuna ulaşmasıyla birlikte Avrupa Birliği'nin (AB) Türkiye ile işbirliği arayışına girmesi sonucu varılan 18 Mart Mutabakatı'dır. Son bölümde ise, Şubat 2020'de yaşanan gelişmeler ve hemen ertesinde başlayan Covid-19 küresel salgını döneminde Türkiye'de bulunan Suriyeli mültecilerin genel durumlarına yer verilmektedir.

1. SURİYELİLER'İN KİTLESEL ZORUNLU GÖÇÜ KARŞISINDA TÜRKİYE

2011 Mart ayı ortasında Suriye'nin güneyinde başlayan Esad rejimi karşıtı gösteriler kısa bir süre içerisinde çatışmaya, yaz aylarında iç savaşa dönüşmüş ve ülkeden yoğun biçimde kaçan Suriyeliler, başta komşu ülkeler olmak üzere, pek çok ülkeye sığınmak zorunda kalmışlardır. Haziran 2014'te BMMYK ve ÜYEİM'in (Ülke İçi Yerinden Edilme İzleme Merkezi -Internal Displacement Monitoring Centre) yaptığı ortak açıklama uyarınca, ülke içinde günde 9500 kişinin yerinden edilmesi, Suriye'yi dünyada en fazla sayıda etkileyen ve en hızlı şekilde ilerleyen yerinden edilme krizinin yaşandığı yer konumuna getirmiştir (UNHCR, 2014).

Suriyeliler'in sığındıkları ülkelerin başında gelen Türkiye, krizin başında verdiği insani bir kararla “açık kapı” politikası izleyeceğini ve gelenlere “geçici koruma” sağlayacağını ilan etmiş ve bu politikaya genel itibarıyla bağlı kalmıştır. Fakat M. Erdoğan'ın (2015) belirttiği gibi, Suriye meselesiyle ilgili olarak uluslararası kamuoyunun ikna edilememesi, krizin kontrolden çıkması ve yeni pek çok aktörün bölgede kendini göstermesi neticesinde kriz, Türkiye'nin öngöremeyeceği ölçüde uzun sürmüştür (s. 4) ve bu çalışmanın kaleme alındığı tarih itibarıyla 10 yıl geçmesine rağmen hâlâ devam etmektedir.

Suriye'den Türkiye'ye ilk toplu göç 29 Nisan 2011'de vuku bulmuştur. Hatay'da yer alan Cilvegözü sınır kapısı bu ilk göç hareketine sahne olmuş,

gelen 252 kişiye Hatay'da bulunan bir spor salonunda geçici konaklama sağlanmış ve gıda ihtiyaçları karşılanmıştır (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2019).² Türkiye'nin benimsediği "açık kapı politikası" gerek dönemin Başbakanı R. T. Erdoğan gerek diğer hükümet yetkilileri tarafından "insani bir gereklilik" olarak dile getirilmiştir.

İlk toplu girişin gerçekleştiği günden itibaren bölgede ve bazen de "sıfır noktası" denilen Türkiye sınırı dışındaki bölgede T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) ve Türk Kızılayı aracılığıyla insani yardım faaliyetlerine başlanmıştır (Erdoğan, 2015, s. 7). Kamplardan AFAD sorumlu olmuş, çadır kentler ise Kızılay tarafından kurulmuştur. AFAD'ın koordine ettiği süreç, İçişleri, Dışişleri, Sağlık, Millî Eğitim, Gıda, Tarım ve Hayvancılık, Ulaştırma ve Maliye Bakanlıkları ile Genelkurmay Başkanlığı, bölge Valilikleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Gümrük Müsteşarlığı ve Kızılay'ın ortak çalışmalarıyla yürütülmüştür.

Türk hükümetinin ilk başlarda yaptığı planlama 50 bin sığınmacıyı aşmamaya dayanıyordu, ancak Temmuz 2012'de sığınmacı sayısı 45 bin iken dönemin Dışişleri Bakanı A. Davutoğlu bu rakamı revize etmiş ve "kırmızı çizgi"nin 100 bin olduğu ve daha fazla kişinin gelmesi durumunda tampon bölge oluşturulabileceği açıklamasını yapmıştır (Star Gazetesi, 2012). Eylül 2012'ye gelindiğinde, 133 bin sığınmacıyla "kırmızı çizgi" bile aşılmış ve Türkiye'ye giriş yapan Suriyeli mültecilerin sayısı ilk zamanlarda artarak, son yıllarda belli ölçüde azalarak ama aralıksız şekilde sürmüştür. Türkiye'ye sığınan ve aşağıda ayrıntılı biçimde ele alındığı gibi, geçici koruma sağlanan Suriyeliler'in sayıları 2014 sonunda yaklaşık 1,6 milyon, 2015'te 2,5 milyon üzeri, 2016'da 2,8 milyon üzeri, 2017'de 3,4 milyon üzeri, 2018'de 3,6 milyon üzerine ulaşmıştır (Erdoğan, 2020, s. 24). 2019'da sayı ilk defa düşüş göstererek 3,576,370 olmuş, 28 Ekim 2020 itibarıyla az bir artış göstererek 3,627,991 olmuştur (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2020a). 2020'nin başı itibarıyla 110 bin Suriyeli'ye vatandaşlık, Mart 2021 itibarıyla 90,634 Suriyeli'ye ikamet izni verilmiştir (Mülteciler ve Sığınmacılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, 2021; T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2021).

² Daha sonra gelenler için Haziran ortasında (2011) Altınözü ve Boynuyoğun çadır kentleri kurulmuştur (Erdoğan, 2015, s. 7).

Yukarıda da belirtildiği gibi AFAD, Suriyeli ilk kafilenin Türkiye'ye giriş yapmasını takiben yardım faaliyetlerine başlamış ve gelenler geçici "barınma merkezleri" olarak anılan kamplara³ yerleştirilmişlerdir. Bu kamplara yerleştirilenlerin sayısı 2014 yılının sonuna dek giderek yükselmiştir.⁴ Ancak şu da bir gerçektir ki 2013 yılından sonra Suriyeliler giderek "kent mültecileri"ne dönüşmüşlerdir. 31 Aralık 2020 itibarıyla geçici koruma sağlanan 3,641,370 Suriyeli'nin sadece 58,935'i Adana, Kilis, Kahramanmaraş, Hatay ve Osmaniye'de bulunan 7 barınma merkezinde kalmaktadır, kamp dışında yaşayanların sayısı ise 3,582,588'dir (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2021).

Türkiye'deki Suriyeli mülteciler ile ilgili 2011-2015 yılları arasında alınan resmi sayıların pek de sağlıklı olduğu söylenemez, zira sürecin olağanüstü biçimde dinamik olması ve verilerin hızla değişmesi söz konusudur. Kayıt altına almada hem sistem hem de büyük sayılardan kaynaklanan tereddütler ortaya çıkmış, ama bunlar BMMYK ile yakın işbirliği içinde kayıt lama işini gerçekleştirmeye çalışan T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı'nın geliştirdiği "GÖCNET" yazılımıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Erdoğan, 2020, s. 25). GÖCNET, yeni kayıtların sağlıklı şekilde alınmasını mümkün kılmış, aynı zamanda 2016 sonunda toplanan 2,7 milyon kaydın güncellenmesine 1 Ocak 2017 itibarıyla başlanmıştır. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı-BMMYK işbirliğinde 2 yıl süren çalışma, Türkiye'de bulunan Suriyeli mültecilerin sayısının hesaplanmasına ilişkin tereddütlerin giderilmesine katkıda bulunmuştur (Erdoğan, 2020, s. 25). Hem Ocak 2017'e kadar yapılan kayıtlar güncellenmiş hem de kayıt altına alınmamışlar, yeni gelenler ve Türkiye'de doğan bebekler kaydedilmiş ve kendilerine geçici koruma sağlanmıştır.⁵

³ Türkiye'ye sığınan Suriyeliler Türk kamu kurumlarınca "geçici koruma altındaki Suriyeliler", bulundukları kamplar da "geçici korunma merkezleri" olarak tanımlanmaktadır.

⁴ Kasım 2014 itibarıyla açıklanan sayıya göre kamplarda yaklaşık 219,000 Suriyeli barınmaktaydı ve kamplar neredeyse %100 doluluk oranına sahipti (Erdoğan, 2015, s. 8).

⁵ T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, Uluslararası Göç Örgütü (IOM) ile de işbirliği yapmış, birlikte 2018-19'da Göçmen Mevcudiyeti İzleme adlı bir alan araştırması gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de geçici koruma verilen Suriyeliler, uluslararası korumaya başvuranlar, düzensiz göçmenleri sayıları ve bulundukları yerleri belirlemektir. Araştırma, İstanbul dahil 25 ilde yapılmıştır.

Suriyeli mültecilerin illere göre dağılımı incelendiğinde, Mart 2021 itibarıyla 521,837 kişiyle İstanbul'un en fazla sayıda sığınmacıyı barındırdığı; İstanbul'u Gaziantep, Hatay, Şanlıurfa ve Adana'nın takip ettiği görülmektedir (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı., 2021). Nüfus oranı açısından bakıldığında ise, Kilis, Hatay, Gaziantep, Şanlıurfa, Mersin, Adana, Mardin, Osmaniye ve Kahramanmaraş şeklinde sıralanmaktadır. Bu oranlardan anlaşılacağı üzere, sınır bölgeleri oransal anlamda daha çok Suriyeli mülteciyi barındırmakta; onları ise Bursa, Kayseri, Konya, İstanbul⁶ ve İzmir takip etmektedir.

Türkiye'ye sığınan Suriyeliler'in demografik özellikleri genel hatlarıyla incelendiğinde, öncelikle yaş açısından Türkiye ortalamasının altında oldukları söylenebilir, zira 2018 verileri uyarınca Türkiye'deki yaş ortalaması 31.7 iken Suriyeli mültecilerin yaş ortalaması 22.54'tür. Ancak şunun altı çizilmelidir ki Türkiye'nin %15,8 oranında genç nüfusu karşısında Suriyeliler'in oranı neredeyse %23'tür (Erdoğan, 2020, s. 30). Diğer bir deyişle, Suriyeli mültecilerin genç nüfus oranı daha fazladır. Ayrıca yeni doğan bebek sayısında da 2016 sonrasında hızlı bir artış yaşanmış ve Ocak 2020 itibarıyla 535 bin olmuştur (Erdoğan, 2020). Böylece 2021'in başı itibarıyla 0-4 yaş grubundaki Suriyeli mülteci sayısı 500,460, "zorunlu okul çağındaki" (5-18 yaş grubu) Suriyeli mülteciler 1,235,000 civarındadır (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2021). Aktif çalışma yaşındaki nüfus ise yaklaşık 1,8 milyondur (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2021). Kadın-erkek dağılımına bakıldığında, Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin %54'nü erkekler, %46'sını ise kadınların oluşturduğu görülmektedir. Kadın-erkek oranları açısından yaş grupları arasında farklar mevcuttur. 19-29 yaş grubunda erkekler %58, kadınlar %42 iken, 0-54 yaş aralığında tüm yaş gruplarında erkeklerin oranı daha fazladır ve en yüksek fark ise 20-24 yaş aralığında karşımıza çıkmaktadır.

Suriyeli mültecilerin genel eğitim seviyesi incelendiğinde, elde bulunan sınırlı verilerin işaret ettiği üzere, Türkiye ortalamasının altında bir seviyeye sahip oldukları görülmektedir. Türkiye'de 2018-2019 verilerine göre, okur-

⁶ Başka illerde kayıtlı oldukları halde İstanbul'da yaşayan pek çok sayıda Suriyeli mülteci olduğu da bilinmektedir (Erdoğan, 2020, s. 29).

yazar olmayan kişilerin oranı %3,6 iken, oldukça sınırlı bilgiye dayanarak,⁷ Suriyeli mültecilerde bu oranın %33 olduğu, %13'nün ise okuma-yazma bilse dahi herhangi bir diplomaya sahip olmadığı, %26,6'lık kesimin de beyanda bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu oranlar, Erdoğan'ın da (2020) ifade ettiği gibi, eğitim açığına işaret etmekle beraber (s. 34), Mart 2016 itibarıyla elde edilen verilerin, toplanma sürecindeki yoğunluk ve teknik aksamalar göz önünde bulundurulduğunda, yeterince güvenilir olmadıklarının da altı çizilmelidir. Dolayısıyla, bu verileri yorumlama aşamasında dikkatli olunmalıdır. Ancak 2017'de M. Erdoğan'ın yürütücülüğünde gerçekleştirilen saha araştırmasına dayalı Suriyeliler Barometresi'nde de okuma-yazma bilmeyen mültecilerin oranı %18,5, okuma-yazma bildiği halde okul bitirmeyenlerin oranı ise %11,8 olarak belirtilmektedir. Benzer şekilde, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün 2018 tarihli çalışmasında, eğitimsiz veya ilkökul mezunu olmayan Suriyeli erkeklerin oranı %35, kadınların oranının ise %40 olduğu ortaya konulmuştur (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2018). Yine M. Erdoğan'ın yürütücülüğünde yapılan araştırmaya dayalı Suriyeliler Barometresi 2019'un gösterdiği gibi, Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin neredeyse %25'nin okuma-yazma bilmemesi veya ilkökul mezunu olmaması söz konusudur (Erdoğan, 2020, s. 34). Bu oranlar, Türkiye'de bulunan Suriyeli mülteci çocukların eğitimine önem verilmesinin ne kadar gerekli ve önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Çalışmanın bu kısmında son olarak Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin yasal statüsü ve çalışma durumlarına yer vermek yerinde olacaktır. Yasal statüye ilişkin olarak belirtilmesi gereken ilk husus, yasal ve idari düzenlemelerin Suriyeliler'in "mülteci" olarak tanımlanmalarını mümkün kılmasıdır, zira Türkiye, 1951 tarihli BM Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme'yi coğrafi çekinceyle imzaladığından ötürü, ancak Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerden gelen kişilere mülteci statüsü vermektedir. Bu sebeple gerek kamu kurum ve kuruluşları gerek politikacılar, "mülteci" kavramını kullanmaktan özellikle kaçınmış ve genel kullanımda "sığınmacı" veya daha ziyade "misafir" kavramı tercih edilmiştir (Erdoğan, 2020, s. 8). Fakat Türkiye'de bulunan Suriyeliler'in uluslararası hukuk açısından

⁷ Söz konusu bilginin kaynağı Mart 2016 tarihli "Türkiye'deki Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilere Yönelik 2016-2018 Dönemini Kapsayan Birinci Aşama İhtiyaç Analizi" başlıklı rapordur.

tanımlanmaları gerekiyordu. Dolayısıyla, BMMYK önerisiyle 30 Mart 2012'de yayınlanan bir yönergeyle⁸ tanım netlik kazanmış ve resmen “geçici koruma statüsü altındaki yabancılar” şeklinde tanımlanmaya başlamışlardır. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun 91. Maddesi uyarınca 22 Ekim 2014'te yürürlüğe giren Geçici Koruma Yönetmeliği ise özel olarak Suriyeliler'i şu şekilde tanımlamaktadır:

28 Nisan 2011 tarihinden itibaren Suriye Arap Cumhuriyeti'nde meydana gelen olaylar sebebiyle geçici koruma amacıyla Suriye Arap Cumhuriyeti'nden kitlesel veya bireysel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen Suriye Arap Cumhuriyeti vatandaşları ile vatansızlar ve mülteciler, uluslararası koruma başvurusunda bulunmuş olsalar dahi geçici koruma altına alınırlar. Geçici korumanın uygulandığı süre içinde, bireysel uluslararası koruma başvuruları işleme konulmaz. (Geçici Madde 1).

Türkiye'de geçici koruma altında bulunan Suriyeliler'in çalışma durumlarına ilişkin genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 2013 yılına dek daha ziyade kamplarda yaşayan ve sayıları pek fazla olmayan Suriyeli mültecilerin temel ihtiyaçları Türk devletince karşılanırken, Türkiye'ye gelenler ve kamp dışında yaşayanların sayılarının hızlı bir biçimde artmasıyla beraber yeni bir evreye geçildiği ve sığınmacıların ekonomik faaliyetlere katıldıkları söylenebilir. Mültecilere çalışma olanağı ise, Geçici Koruma Yönetmeliği'nin 29. Maddesine dayanılarak oluşturulan ve Ocak 2016'da yürürlüğe giren “Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik” ile tanınmıştır. Yönetmelik uyarınca, geçici koruma sağlanan Suriyeliler'in çalışmalarını düzenleyen koşul ve olanaklar şöyle sıralanabilir:

- Süre: en az 6 aydır geçici koruma statüsünde olma
- Yer: istisnai izin verilenler hariç yalnızca kayıt olunan yerde çalışma
- Kota: bir işyerinde çalışan vatandaş sayısının %10'undan fazla çalışmama

⁸ 62 sayılı “Türkiye'ye Toplu Sığınma Amacıyla Gelen Suriye Arap Cumhuriyeti Vatandaşlarının ve Suriye Arap Cumhuriyetinde İkamet Eden Vatansız Kişilerin Kabulüne ve Barındırılmasına İlişkin Yönerge”, 22 Ekim 2014'te yürürlüğe giren Geçici Koruma Yönetmeliği'ne kadar Suriyeliler ile ilgili yasal zemini oluşturan önemli belgelerden biridir ve “gizlilik” gerekçesiyle kamuoyu ile paylaşılmamış; Geçici Koruma Yönetmeliği bu Yönerge'nin yerini almıştır (Erdoğan, 2015, s. 58).

- d) İşveren şartı: çalışma izni başvurularının sadece işverence yapılması
- e) Ücret şartı: asgari ücretin altında ücretle çalıştırılmama
- f) İşkur: İşkur'un aktif işgücü kapsamında düzenlediği kurs ve programlara katılabilme ve bu kapsamda bir işyerinde mesleki eğitim görebilme
- g) Muafiyet: mevsimlik tarım veya hayvancılık işlerinde çalışacaklar için valiliklere başvurulduğu takdirde çalışma izninden muaf tutulabilme
- h) Sınırlama: Kanunda sadece Türk vatandaşlarınca icra edilmesine izin verilen iş ve meslekler haricindeki iş ve meslekler için başvurulabilme

Yukarıda belirtilen koşullar çerçevesinde tanınan çalışma imkânı, her ne kadar onların ekonomik faaliyetleri ve uyumu açısından gayet önemli olsa da genel olarak kayıt dışı çalışan Suriyeli mültecilerin kayıtlı hale gelmelerine katkısı sınırlı olmuştur (Erdoğan, 2020, s. 41). Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın 2018 tarihli "Yabancıların Çalışma İzinleri" başlıklı raporunda açıklandığı üzere, Suriye vatandaşlarına verilen çalışma izni sayısı 34,573'tür. Fakat bu sayıya geçici koruma altında bulunan Suriyeliler'den kaç tanesinin dahil olduğu bilinmemektedir. Oysa ki BMMYK'nın iki ayrı çalışmasında daha yüksek sayılar yer almaktadır. Ağustos 2019 tarihli bir çalışmada 80,000 (UNHCR, 2019), 2020 tarihli başka bir çalışmada ise yaklaşık 132,500 çalışma izni verildiği belirtilmektedir (UNHCR, 2020). Türkiye'de bulunan Suriyeli mültecilerin ağırlıklı olarak inşaat, üretim ve hizmet sektörlerinde çalıştıkları görülmektedir. Son olarak, Türkiye'deki kayıt dışı ekonominin Suriyeliler için avantaj oluşturduğunun altını çizmekte yarar vardır çünkü kendi ayakları üzerinde durma açısından olanak ve alan yarattığı söylenebilir. Kayıt dışılık her ne kadar kabul edilebilir ve sürdürülebilir olmasa da işsizlik oranı yüksek bir ülke konumundaki Türkiye'de Suriyeli mültecilere düzenli iş yaratma kısa ve orta dönemde pek de mümkün görünmemektedir (Erdoğan, 2020, s. 43).

2. 2015 YILINDAKİ KİTLESEL ZORUNLU GÖÇÜN YOL AÇTIĞI AVRUPA BİRLİĞİ-TÜRKİYE İŞBİRLİĞİ

Suriyeliler'in kitlesel zorunlu göçü, 2015 yılında, Avrupa'nın II. Dünya Savaşı'ndan bu yana karşılaştığı en büyük kitlesel zorunlu göçün önemli bir

parçasını oluşturmaktadır. Neredeyse yarısı Suriyeliler'den oluşan 1 milyon üzerinde kişi daha ziyade yasadışı yollardan Avrupa Birliği (AB) topraklarına giriş yapmış (Uluslararası Göç Örgütü, (IOM), 2017); bu kadar sayıda sığınmacının gelmesi ve onların yerleştirilmesi başta olmak üzere pek çok konuda üye ülkeler arasında yaşanan görüş ayrılıkları AB'yi ciddi bir krize sürüklemiştir. Çok sayıda sığınmacının gelişi üzerine üye ülkelerden bazıları yeniden sınır kontrollerini başlatmış, bazıları ise sınırlarına teller çekerek veya duvarlar örerek sığınmacıların girişlerini engellemeye çalışmışlardır. Bu uygulamalar, Schengen sistemini derinden sarsacak niteliktedir. Diğer yandan, AB topraklarına giriş yapan mültecilerin üye ülkelere yerleştirilmesi konusu da görüş ayrılıklarına neden olmuş; Vişegrad Grubu üyeleri olan Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Slovakya ülkelerine sığınmacı kabul etmek istemezken, Almanya, Avusturya, Benelüks ülkeleri, Finlandiya, Yunanistan ve İsveç çok sayıda sığınmacıya kapılarını açmışlardır. Dolayısıyla, sığınmacıları kabul meselesi AB içerisinde “dayanışma krizi”ni beraberinde getirmiştir. AB üyeleri arasında en çok sığınmacıya kabul eden Almanya, Birlik nezdinde “kriz” boyutuna ulaşan kitlesel zorunlu göçe ortak bir çözüm bulmak için yoğun bir çaba harcamıştır.

AB'nin sınır koruma ajansı Frontex verileri, 2015'te AB ülkelerine gelen 1,5 milyon civarında mültecinin yaklaşık 900 bin kadarının Doğu Akdeniz rotasını kullanmak suretiyle AB'nin deniz sınırlarını geçmiş olduğunu göstermektedir (Arısan Eralp, 2016, s. 21; akt. Özer, 2017). Bu gerçek, Türkiye'yi stratejik açıdan AB'nin gözünde önemli kılmış ve Türkiye olmadan bu kitlesel zorunlu göçe – ya da AB'nin tabiriyle “mülteci krizi”ne – çözüm bulunamayacağı açıkça ortaya çıkmıştır. Ekim 2015'te sadece bir günde 10 bin mültecinin Türkiye'den AB topraklarına geçmesi durumun vahametini gösterir niteliktedir (European Commission, 2016). Bu bağlamda, Birlik içi tartışmalar kitlesel zorunlu göçü acilen azaltmak amacıyla Türkiye ile uzlaşma kararıyla sonuçlanmış ve Avrupa Komisyonu 15 Ekim 2015'te “mülteci kriziyle” mücadele kapsamında, göç yönetimi alanında var olan iş birliklerine ivme kazandırmak için Türkiye ile bir Ortak Eylem Planı üzerinde ad referenda anlaşmaya varmıştır (European Commission, 2015). Böylece 2011 yılından beri adeta durma noktasına gelen Türkiye-AB ilişkileri yeniden canlanmıştır.

29 Kasım 2015 tarihli AB-Türkiye Zirvesi'nde hayata geçirilen Ortak Eylem Planı, Türkiye'de geçici koruma altında bulunan Suriyeliler ve onları konuk eden toplulukları destekleme ve AB topraklarına düzensiz göçü

engelleme için AB-Türkiye arasındaki işbirliğini güçlendirme amacını taşımaktaydı (European Commission, 2016). Bu Eylem Planı, “ortak sınamalar ve zorlukları birlikte ve uyumlu bir şekilde göğüslemek amacıyla -- ve Türkiye'nin, ülkedeki korunmaya muhtaç kalabalığı yönetmede sarf ettiği çabaları tamamlar şekilde -- Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından acilen atılacak bir dizi ortak adımı tespit etmektedir. Bununla birlikte kurumları ve üyesi olan devletlerle birlikte Avrupa Birliği, ülkeye ciddi ölçekte mali destek sağlayarak, vize serbestisi yol haritası [kapsamındaki gereklerin] karşılanmasına yönelik [çalışmaları] hızlandırarak ve katılım müzakerelerini canlandırarak Türkiye ile olan siyasi angajmanı da arttırmaya karar vermiştir” (AB Türkiye Delegasyonu, 2015).

2015 sonbaharından itibaren Türkiye ile AB arasında giderek ivme kazanan bir diplomasi trafiği, 29 Kasım Zirvesi başta olmak üzere iki tarafın liderlerinin katılımıyla gerçekleşen zirve toplantılarını beraberinde getirmiş ve en sonunda 18 Mart 2016 tarihinde aşağıdaki maddeler üzerinde uzlaşıya varılmıştır:

- 1) 20 Mart 2016 tarihinden başlamak üzere, Türkiye'den Yunanistan'a geçen tüm yeni düzensiz göçmenler Türkiye'ye iade edilecek.
- 2) Korunmaya muhtaç gruplara yönelik BM Kriterleri dikkate alınmak suretiyle, Yunan adalarından Türkiye'ye iade edilen her bir Suriyeli için Türkiye'den bir diğer Suriyeli AB'ye yerleştirilecektir.
- 3) Türkiye, Türkiye'den AB'ye yasadışı göçe yönelik yeni deniz ve kara güzergahlarını önlemek için gerekli her türlü tedbiri alacaktır ve bu amaç doğrultusunda AB'nin yanı sıra komşu devletlerle de işbirliği yapacaktır.
- 4) Türkiye ve AB arasındaki düzensiz geçişler sona erdiğinde ya da en azından büyük ölçüde ve sürdürülebilir şekilde azaltıldığında Gönüllü İnsani Kabul Planı uygulamaya konulacaktır.
- 5) Tüm beklentilerin karşılanması kaydıyla, en geç Haziran 2016 sonuna kadar Türk vatandaşlarına yönelik vize gerekliliklerinin kaldırılması amacıyla, Vize Serbestisi Yol Haritasının katılan tüm üye devletler bakımından yerine getirilmesine hız verilecektir.
- 6) AB, Türkiye ile yakın işbirliği içerisinde, Türkiye için Sığınmacı Mali İmkânı kapsamında başlangıç olarak tahsis edilen 3 milyar avronun ödenmesini hızlandıracak ve Mart ayı sonundan önce, Türkiye'nin sağlayacağı hızlı bildirimler ile tespit edilecek geçici koruma

altındaki kişilere yönelik daha çok sayıda projenin finansmanını sağlayacaktır.

- 7) Türkiye ve AB, Gümrük Birliği'nin iyileştirilmesi konusunda devam etmekte olan çalışmaları memnuniyetle karşılamıştır.
- 8) Türkiye ve AB, 29 Kasım 2015 tarihli ortak açıklamalarında belirtildiği şekilde müzakere sürecini yeniden canlandırmaya yönelik kararlılıklarını tekrar teyit etmişlerdir.
- 9) AB ve AB'ye üye devletler, özellikle Türkiye sınırına yakın belirli alanlarda Suriye içindeki insani koşulların iyileştirilmesine yönelik olarak ve yerel nüfusun ve mültecilerin daha güvenli olacak alanlarda yaşamasını sağlamak üzere Türkiye ile her türlü ortak çabayı gösterecektir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2016).

Kitlesel zorunlu göç karşısında AB'nin Türkiye ile yaptığı işbirliğinin ürünü olarak değerlendirilebilecek "18 Mart Uzlaşısı"nın ikili ilişkiler açısından doğurduğu sonuçlardan kısaca söz etmek gerekirse, altı çizilebilecek ilk husus, AB tarafından başarı olarak nitelendirilen, Türkiye'den Yunanistan'a Ege Denizi yoluyla gerçekleşen düzensiz geçişlerde kayda değer azalmadır. Y. Özer'in de (2017) dile getirdiği gibi, uzlaşının uygulamaya konulmasından önceki haftalarda düzensiz geçiş sayısı günde 1.740 civarlarındayken 21 Mart 2016'dan itibaren bu sayı günde ortalama 90'a kadar düşmüştür (s. 47). Sayı, ilerleyen zamanlarda azalmayı sürdürmüştür.⁹

18 Mart Uzlaşısı'nda, ikinci olarak, Türkiye'deki Suriyeli mülteciler için 29 Kasım Ortak Eylem Planı uyarınca sağlanacak Sığınmacı Mali İmkânı kapsamında yer alan 3 milyar avronun aktarımına hız kazandırılması ve ihtiyaç hasıl olduğu takdirde 3 milyar avroluk ek kaynağın daha 2018 yılının sonuna kadar seferber edilmesini kapsayan (Özer, 2017) mali unsur öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, ilk dönem (2016-17) için AB bütçesinden 1 milyar avro, Üye Devletlerden de 2 milyar avro mobilize edilmiş; ikinci dönem için, AB bütçesinden 2 milyar avro ve Üye Devletlerden de 1 milyar avro sağlanmıştır (Council of the European Union, 2016). İlk dönem için ayrılan 3 milyar avroluk operasyonel bütçenin somut çıktılar ortaya koyabilecek 72 proje üzerinden verilmesi kararlaştırılmıştır. Avrupa Komisyonu'nun 10 Aralık 2019 tarihli açıklamasında, toplam 6 milyar avroluk paketin 4,3 milyar avrosu

⁹ BMMYK verilerine göre, 2018 yılı itibarıyla Ege Adaları üzerinden Avrupa'ya 2018'de 32.500 civarında, 2019'da ise yaklaşık 60.000 kişi geçiş yapmıştır. Oysa ki bu sayı 2015'te 800.000 üzerindeydi (UNHCR, 2020).

uygun görülen projelere taahhüt edildiği, 2,7 milyar avrosunun ise ödendiği belirtilmektedir. Türkiye'nin beklentisi 2020'nin sonuna dek bütçenin 4 milyar avroya çıkması yönündedir.¹⁰ Bu bütçe mevcut 95 projeyi finanse etmiş ve 1,7 milyondan fazla mülteci bütçeden yararlanmış ve yaklaşık 500 bin mülteci çocuğun eğitime erişimi mümkün olmuştur (European Commission, 2019).

Uzlaşının ikili ilişkiler açısından doğurduğu sonuçlar arasında en sorunlu olanın geri kabul ve vize serbestisiyle ilgili olduğu söylenebilir. Geri kabul ile ilgili olan madde, 2002'de Türkiye ile Yunanistan arasında kabul edilen Geri Kabul Protokolü'ne dayanmaktadır. Bunun sebebi, AB ile 2013 yılında imzalanıp, Ekim 2014'te yürürlüğe giren Geri Kabul Anlaşması'nın 3. ülke vatandaşları bakımından 1 Ekim 2017'de uygulamaya konulması söz konusu iken, uygulama için gerekli yasal süreç tamamlanmadan 18 Mart Uzlaşısı kapsamında uygulamanın Haziran 2016'ya çekilmesidir. Böylece 2002 tarihli Geri Kabul Protokolü, Uzlaşının geri kabul açısından işletilmesinin tek yasal dayanağıdır (Öztürk ve Soykan, 2019). Geri Kabul Anlaşması, üçüncü ülke vatandaşları için 1 Ekim 2017 itibarıyla uygulanabilecekti, fakat Avrupa Komisyonu'nun 2018 tarihli Raporu'nda, Türkiye'nin Geri Kabul Anlaşması'nı uygulamadığı dile getirilmiştir (European Commission, 2018, s. 46). Temmuz 2019'a gelindiğinde de Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, vize serbestisi diyalogunun belirlenen programda ilerleyemediği ve dolayısıyla AB'nin Türk vatandaşlarına yönelik olarak vize uygulamasının kaldırmadığını ileri sürerek Geri Kabul Anlaşması'nın¹¹ askıya alındığını duyurmuştur

¹⁰ 6 milyar avroluk paketin 780 milyon avroluk son kısmı geçtiğimiz Aralık 2020'de sözleşmeye bağlanmıştır (Euronews, 2020).

¹¹ Geri Kabul Anlaşması'na paralel olarak başlatılmış olan Vize serbestisi diyalogu kapsamında Türkiye'nin 'Belge Güvenliği', 'Göç Yönetimi', 'Kamu Düzeni ve Güvenliği', 'Temel Haklar' ile 'Geri Kabul' başlıklı bloklardaki 72 kriteri yerine getirmesi gereklidir. 18 Mart Uzlaşısı'nın imzalandığı tarih itibarıyla Türkiye 37 kriteri yerine getirmesi gerekiyordu (European Commission, 2016). 2 Mart 2017'de yayınlanan 5. Mülteci Uzlaşısı İlerleme Raporu'nda vurgulandığı üzere, Türkiye 7 kriteri henüz karşılamamış durumdaydı. Süreç tamamen askıya alınmadan önce ise, bu 7 kriterden 2'si, yani AB standartlarında, biyometrik veri içeren pasaportlara geçilmesi ve Türkiye-AB Geri Kabul Anlaşması'nın uygulamaya girmesi yönünde gerekli adımlar atılmıştır.

(Deutsche Welle, 2019).¹² Bu gelişmeyle birlikte vize serbestisi konusu rafa kaldırılmış görünmektedir. Her ne kadar Eylül 2019'da yayınlanan Cumhurbaşkanlığı genelgesinde Vize Serbestisine İlişkin Yol Haritasında yer alan kriterleri yerine getirmek için çabaları artırma gerekliliği vurgulansa (Resmi Gazete, 2019) ve kısa bir zaman sonra Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu Eş Başkanı E. Karayel'in Avrupa Parlamentosu'nun yeni dönem vekilleriyle yaptığı görüşmenin ardından yaptığı açıklama olumlu olsa da, aşağıda detaylı ele alınacağı üzere, 27 Şubat 2020'de Suriye'nin İdlib kentinde Türk Silahlı Kuvvetlerine (TSK) yönelik saldırı sonucu 33 askerin şehit düşmesinin ardından alınan sınır kapılarını açma kararıyla beraber Avrupa'ya gitmek isteyen yüzlerce sığınmacı sınır kapılarına yönelmiş ve Yunanistan sınırında çok büyük bir gerilim yaşanmıştır.

3. SON GELİŞMELER IŞIĞINDA SURİYELİ MÜLTECİLERİN DURUMU

27 Şubat gecesi İdlib kentinde TSK'nın rejim güçlerince saldırıya uğraması sonucu 33 askerin şehit düşmesini takiben Türkiye, ülkede bulunan Suriye ve başka ülkelerden gelen mültecilerin Avrupa'ya geçişlerini engellememe kararı almıştır.¹³ Bu kararla birlikte Türkiye'de bulunan çoğunlukla sığınmacıların oluşturduğu düzensiz göçmen grubunun Türk-Yunan sınırına yürüyüşü de başlamıştır. Sığınmacıların bu hareketi karşısında Yunan Başbakanı Miçotakis'in "Açık olayım. Yunanistan'a yasadışı hiçbir girişe izin verilmeyecek. Sınır güvenliğimizi artırıyoruz," (T24, 2020) sözleri Yunanistan'ın sınırı geçmeye çalışan sığınmacılara karşı tutumunu özetler niteliktedir. Nitekim Yunanistan mültecilere karşı insanlık dışı önlemler almış (Uluslararası Af Örgütü, 2020); sınıra jiletli teller çekilmiş, Yunan sınır

¹² Çavuşoğlu, Türkiye-Yunanistan arasındaki Geri Kabul Protokolünün askıya alındığını açıkladıktan sonra bile geri kabuller sürmüştür. Ancak gerek Türkiye tarafından geri kabul edilen gerek birebir formülü kapsamında AB'ye gönderilen göçmen sayısı net olarak bilinmemektedir. GİGM'ye göre, 25 Temmuz 2019 itibarıyla 1'e 1 formülü kapsamında çeşitli Avrupa ülkelerine gitmek üzere 22,729 Suriyeli çıkış yapmıştır (GİGM, 2019). Diğer taraftan, Yunanistan kaynaklarına dayanarak açıklama yapan BMMYK verileri uyarınca, 31 Mart 2019 itibarıyla 341'i Suriyeli olmak üzere Türkiye'ye geri gönderilen toplam göçmen sayısı 1843'tür. Türkiye tarafından geri kabul edilen 1891 kişinin 357'si Suriyeli'dir (GİGM, 2019).

¹³ Bu yöndeki kararı AKP Sözcüsü Ömer Çelik şu sözlerle dile getirmiştir: "Mülteci politikamız ayındır ama artık mültecileri tutabilecek durumda değiliz," (Anadolu Ajansı, 2020).

muhafızları göz yaşartıcı bomba, plastik mermi kullanmış, Birleşmiş Milletler Yargısız ve Keyfi İnfazlar Özel Raportörü Callamard'ın ifade ettiği gibi, kadın ve çocuk sığınmacıların da bulunduğu botlara ateş açılmış, batırılmaya çalışılmış ya da açık denizlere itilmişlerdir (Euronews, 2020; akt. GAR, 2020).¹⁴

Mart ayının ilk haftasında bir yandan Edirne'deki sınır bölgesinde yaşanan dram diğer yandan Ege Denizi'ni geçmek isteyen mültecilerle dolu botları Yunan Sahil Güvenlik birimlerinin geri itmeleri (pushback) devam etmiş; mülteciler büyük bir mağduriyet yaşamışlardır. 9 Mart'ta Brüksel'e resmi ziyarette bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Michel ve Avrupa Komisyonu Başkanı von der Leyen ile mülteci ve vize serbestisi meselelerinin konuşulduğu bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Görüşmenin ardından Komisyon Başkanı von der Leyen yaptığı açıklamada, 18 Mart Uzlaşısı'nın hâlâ geçerli olduğunu ve eksik kalan kısımlarının nasıl tamamlanacağını görüştüklerini dile getirip Yunanistan sınırındaki durumun çözülmesi için iletişimin önkoşul olduğunu belirtmiştir (Takvim Gazetesi, 2020).¹⁵ Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Michel de Cumhurbaşkanı Erdoğan ile yapılan görüşmeyi Türkiye ile kısa, orta ve uzun vadede daha güçlü bir siyasi diyaloga sahip olmak için ilk adım olarak değerlendirdiklerini söyleyip AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Borrell ile Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'nun 18 Mart Uzlaşısı ile ilgili çalışma yürüteceklerini bildirmiştir (Takvim Gazetesi, 2020). 18 Mart Uzlaşısı'nın yıldönümünden bir gün önce Cumhurbaşkanı Erdoğan, Almanya Şansölyesi Merkel, Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve Birleşik Krallık Başbakanı Johnson arasında video konferans gerçekleşmiş; bunun ertesinde Avrupalı liderler İdlb'deki sivilere daha fazla insani yardım sağlanması ve Gümrük Birliği'nin güncellenmesine ilişkin adımlar atılabileceğine dair sinyaller vermişlerdir (International Crisis Group, 2020).

¹⁴ Yunan sınır muhafızlarının açtığı ateş sonucu yaralanmalar hatta ölüm olayları gerçekleşmiştir. Her ne kadar Yunan tarafı olayı reddetse de Yunan güvenlik güçleri tarafından açılan ateş sonucu Suriyeli bir sığınmacı yaralanmış, hastaneye götürülürken yolda yaşamını yitirmiştir (DHA, 2020; akt. GAR, 2020).

¹⁵ von der Leyen, "Görüşmelerimiz hem AB hem de Türkiye'nin çıkarlarının nasıl korunacağına ilişkin bir yol haritası oluşturmaya odaklandı," açıklamasında bulunmuştur (Takvim Gazetesi, 2020).

Uzlaş'ının yıldönümünde ise, Covid-19 vakalarının Türkiye'de de görülmeye başlaması nedeniyle Yunanistan ve Bulgaristan'la olan sınırlar İçişleri Bakanlığı'ndan gelen bir genelge doğrultusunda kapatılmış; Mart başından beri Pazarkule-Kastanies sınır kapıları arasındaki tampon bölgede ve yakınındaki ağaçlık alanda çadırlarda kalan sığınmacı, alandan uzaklaştırılmış ve Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün ayarladığı otobüslerle çeşitli illere taşınmışlardır. Sınır bölgesinden kalkan otobüslerin bazıları, sığınmacıları daha önce yaşadıkları kentlere taşıırken, pek çok sığınmacı da ya sınıra gelmeden önce yaşadıkları kentin İstanbul'a nispeten yakın olması ya da gidecekleri kente bir otobüsü dolduracak sayıda kişi olmamasından ötürü İstanbul'a gönderilmiştir (Göçmen Dayanışması, 2020). Diğer taraftan, sınır bölgesinde kalanlarla ilgili yapılan açıklamaya göre sığınmacılar, Edirne Valiliği'nin koordinasyonunda otobüslerle misafirhanelere taşınacak, koronavirüs önlemleri kapsamında karantina altında tutulduktan sonra daha uygun bölgelere gönderileceklerdi (Sabah Gazetesi, 2020; akt. GAR, 2020).

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, sınır bölgesinde kalan sığınmacılara ilişkin olarak, 31 Mart'ta "Pazarkule'den Sevk Edilen Göçmenler Hakkında Koronavirüs'e Karşı Alınan Önlemler" başlıklı bir Twitter açıklaması yayınlamıştır. Açıklamada, salgın yüzünden çadır alanına giriş ve çıkışların kontrollü hale getirildiği, sığınmacıların hoparlör yardımıyla salgına dair bilgilendirildikleri, çadırların bulunduğu alanlar ve çadırların içinin her gün en az iki defa dezenfekte edildiği, termal kameralarla günde üç kere ateş ölçüldüğü, muhtemel bir hastalığa karşı izolasyon çadırı oluşturulduğu ve salgın nedeniyle 'kamu sağlığını tehdit edebilecek alanların önüne geçmek' amacıyla, Edirne Pazarkule'de yer alan çadırların da boşaltılması kararı alındığı belirtilmiştir. Aynı açıklamada, salgının yayılmasını engellemek adına 5843 göçmenin geri gönderme merkezlerine gönderildiği ve 14 günlük karantina boyunca, göçmenlerin sağlık durumlarının İl Sağlık Müdürlüğü tarafından görevlendirilen hekimler tarafından takip edildiği de ifade edilmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2020b). Bu süreçte, T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı'nın belirttiğine göre, hiçbir vaka görülmemiştir.

Sınır bölgesinde çalışan sivil toplum örgütleri ve gazeteciler ise farklı bir tablo çizmişler ve sürecin plansız ve kaotik biçimde yönetildiğini

vurgulamışlardır.¹⁶ Yunanistan sınır muhafızları, sınır bölgesinde hukuka aykırı şekilde geri itmede bulunmuş ve orantısız güç kullanmıştır (Uluslararası Af Örgütü, 2020; İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, 2020). Ayrıca sosyal medya üzerinden paylaşılan videolara göre de mültecilerden bazıları Pazarkule’de beklemek istemiş, ancak görevlilerce otobüslere bindirilmişler; sınır bölgesindeki çoğu mülteci olan düzensiz göçmenler, istedikleri veya kayıtlı oldukları kentler yerine o sırada uygun olan bir otobüsle ve araçları yolda değiştirilerek farklı kentlere gönderilmişlerdir (DW, 2020).

Göçmenlerin birçoğu geçici barınma merkezi olarak adlandırılan geri gönderme merkezlerine gönderilmiş ve bu merkezlerde 14 gün boyunca (12 Nisan’a dek) karantina altında tutulmuşlardır (Mardin vd., 2020). Geçici barınma ya da geri gönderme merkezlerinde koşullar nasıldı? İzmir Barosu Göç ve İltica Komisyonu’nun hazırladığı “İzmir Harmandalı Geri Gönderme Merkezi Korona Salgını” raporunda, geri gönderme merkezlerindeki koşulların yetersizliğinin altı çizilmiştir. Örneğin hem gerekli hijyen şartları eksik hem de sağlık çalışanlarına kısıtlı erişim söz konusuydu. Özellikle hijyen koşullarının eksikliği ciddi anlamda risk oluşturmaktaydı. Bu iddialar T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı tarafından reddedilmiştir. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı’na göre, merkezlerin düzenli olarak dezenfekte edilmekteydi, koşullar ise kalabalık ve sağlıksız değildi (Heinrich Böll Stiftung, 2020).

Geri gönderme merkezlerinde göçmenlerin bazıları karantinaları bittikten sonra kayıtlı oldukları illere gönderilmiş, bazılarının ise gitmek istedikleri yerler sorulmuştur. Kimileri Yunanistan’a geçmeyi bir kez daha denemek istediklerini söylemeleri üzerine İzmir ve Çanakkale merkezde bırakılmışlar, fakat onlar da bir süre sonra İzmir ve Çanakkale’den ayrılmış ve Türkiye’nin diğer illerine ya kendi olanaklarıyla gitmişler veya şehirde bulunan il göç idaresi tarafından gönderilmişlerdir (Heinrich Böll Stiftung, 2020).

28 Şubat’ta sınır kapılarını açma kararıyla beraber Yunanistan’a geçmeye çalışan Suriyeli mülteciler Türkiye’deki Suriyeli nüfusunun çok küçük bir bölümünü oluşturmuş, büyük çoğunluk Covid-19 salgınının yayıldığı dönemde, yaşadıkları yerlerde kalmayı tercih etmiştir. Söz konusu grup, salgın döneminde başta barınma, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim ve

¹⁶ Konuya ilişkin ayrıntılı saha gözlemleri için bkz. (Hak İnisiyatifi, 2020; Mazlum-Der (2020).

istihdam olmak üzere pek çok alanda zorluklarla karşılaşmışlardır (Akay Ertürk, 2020). Barınma ile başlayacak olursak, kısıtlı maddi olanaklara sahip olan Suriyeli mülteciler, yoğun biçimde yaşadıkları İstanbul başta olmak üzere pek çok şehirde daha ziyade kenar semtlerde bulunan evlerin bodrum katları, dükkanlar ya da terk edilmiş evlerde yaşamak durumundadırlar (Akay Ertürk, 2020). Türkiye’de yaşayan Suriyeli mülteci ailelerin ortalama hane-halkı büyüklüğünü 6 kişinin meydana getirdiği düşünülürse (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2019), sosyal mesafe ve sosyal izolasyon gibi koronavirüsten korunmak için uygulanması gerekli tedbirleri Suriyeli mültecilerin uygulamalarının zor olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, kısıtlı gelir nedeniyle, yeterli miktarda gıda ürünü ile yeterli temizlik malzemesi ve koruyucu malzemeler alabilmeleri de pek mümkün görünmemektedir.

Çalışma alanında karşılaşılan zorluklar daha ziyade Suriyeli mültecilerin kayıtsız ve güvencesiz çalışmalarıyla ilintili şekilde ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, sığınmacıların çoğu kayıtlı oldukları şehirlerde kalmak yerine iş olanaklarının daha fazla olduğu büyük şehirlerde yaşamaya karar verdiklerinden ötürü çalışma izni için başvuru yapmaları zorlaşmıştır ve dolayısıyla çoğunlukla kayıtsız ve güvencesiz şekilde zor koşullarda çalışmaları söz konusudur. Özellikle güvencesiz çalışmanın getirdiği zorluklar pandemiyle beraber iyice kendini göstermiştir (Akay Ertürk, 2020). Başka ülkelerde de görüldüğü gibi, istihdam alanında göçmenler daha kırılgan bir gruba oluşturdıklarından ötürü, işsizliğin artması ve gelirlerin azalmasına yol açan Covid-19 salgını Türkiye’de yaşayan diğer göçmenler gibi Suriyeli mültecileri de olumsuz etkilemiştir. Pandemiden ötürü işyerleri kapanan ve dolayısıyla işsiz kalan ve gelir elde edemeyen çok sayıda sığınmacı, kira ödeme, evine yiyecek, temizlik ürünü ve koruyucu malzemeler alma konusunda zorluklar yaşamışlar ve çoğunlukla kayıt-dışı çalıştıkları için de işsizlik yardımına başvurmaları söz konusu olamamıştır (Akay Ertürk, 2020, s. 131-132).

Türk Kızılayı’nın “COVID-19’un Sosyal Uyum Yardımı Programı’ndan Yararlanan Sığınmacı Nüfusuna Etkileri” isimli raporunda belirtildiği gibi, katılanların %19’unun çalışan olduğu araştırmada, %69 oranında sığınmacı salgına bağlı olarak işini kaybettiğini dile getirmiş; Covid-19 tedbirlerinin alınmaya başlandığı tarih olan 23 Mart 2020 itibarıyla hanelerin %82’sinin borçlanması artmış; ve hanelerin %78’inde gıda ve hijyen gibi ek ek harcamalar yüzünden hane halkı harcamalarında artış olmuştur (Doğruluk

Payı, 2020). Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği'nin hazırladığı raporda da altı çizildiği üzere, araştırmaya katılan sığınmacılar salgın önlemleri ile beraber zorunlu harcamalarını karşılamakta güçlük yaşamışlar; katılımcıların %33'ü fatura, %31'i kira ve %25'i temel ihtiyaç ödemeleri etkilenmiş; katılımcıların %52'si ise hijyene erişimleri azalmıştır (Doğruluk Payı, 2020).

Suriyeli mültecilerin hali hazırda iyi olmayan yaşam koşullarının Covid-19 salgınıyla birlikte daha da kötüleştiğine, büyük bir bölümünün günlük veya haftalık ücret alan sığınmacıların gelirlerinin azaldığına, hatta gelirsiz kaldıklarına merkezi İzmir'de bulunan Suriyeli Mültecilerle Dayanışma Derneği'nin Başkanı Muhammed Salih Ali de dikkat çekmiştir: "Önceden yük ağırdı, şimdi bir de karşımıza yokuş çıktı. Atölyelerin ve fabrikaların kapalı kalması nedeniyle birçoğu gelirsiz kaldı. Bebeklerine mama, bez, evlerine yiyecek alamaz hale geldiler. Ev kiralарını, faturalarını ödeyemediler. Yaşam koşulları salgın öncesinde de iyi değildi ama şimdi daha da kötüleşti" (VOA Türkçe, 2020a). M. Salih, küçük evlerde bazı durumlarda birkaç aile olarak kalan sığınmacıların, kendilerini salgından korumakta sıkıntı çektiklerini dile getirmiş, ekonomik nedenlerden ötürü temizlik ve hijyen malzemelerine erişimin problemli olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ayrıca okulların kapanmasının birçok Suriyeli öğrenciyi olumsuz etkilediğine de değinen M. Salih, "Bazılarının evinde internet yok, bazılarının televizyonda dersleri izleyecek ortamı yok. Yüz yüze eğitimde anlatılanları anlamakta zorluk çekiyorlardı. Şimdi bu zorluk daha da arttı" demiştir (VOA Türkiye, 2020a).

Sağlık hizmetlerine erişim açısından bakıldığında da Suriyeli mültecilerin pandemi döneminde zorluk yaşamakta oldukları görülmektedir, zira ilgili mevzuat uyarınca, sadece "uydu şehir" olarak adlandırılan, T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı tarafından ikamet etmeleri öngörülen şehirlerde sosyal güvenceye erişim ve sağlık hizmetlerinden ücretsiz olarak faydalanma hakkına sahiptirler (Mardin vd., 2020). Oysa ki mültecilerin çoğu kayıtlı oldukları şehirler dışında ikamet etmektedir. Dolayısıyla, Covid-19 hastalığına yakalanmaları durumunda Suriyeli mültecilerin sağlık kurumlarından yararlanmaları hiç de kolay olmayacaktır. Bunun yanı sıra, Covid-19 testi pozitif çıkan Suriyeli mülteciler ile filyasyon çalışması dil engeli yüzünden gereken şekilde yapılamamaktadır, zira hem dil engeli iletişimi zorlaştırmakta hem de testin pozitif çıkması durumu sınır dışı edilme korkusu

yarattığından ötürü sağlık personeli mültecilerle kaliteli görüşme yapamamaktadırlar (Mardin vd., 2020).

Son olarak, pandemiyle birlikte yaşam koşulları giderek zorlaşan mültecilerin, kendilerine yönelik olarak geliştirilen yardım faaliyetlerinden de yararlanmadıklarını belirtmek gerekir. Salgın sürecinde mültecilere yardım amaçlı projeler genel itibarıyla durdurulmuş, yalnızca sosyal medya üzerinden yürütülmüştür. 2011 yılında 14 yaşındayken ailesiyle beraber Türkiye'ye sığınan ve Gaziantep'te kız çocuklarını eğitime ve tüm Arap kadınlarının sesi olma amacıyla dernek kuran Ravda Nur Cuma, VOA Türkiye'nin kendisiyle gerçekleştirdiği röportajda mültecilere yönelik geliştirilen tüm projelerin durduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "Tüm işler durdu çünkü artık sokakta insan yoktu ve insanlar evlerinde kalmak, dükkanlarını ve şirketlerini kapatmak zorunda kaldılar. Çünkü kısıtlamalar geldi. Özellikle mülteci ile ilgilenen projeler kapatıldı ve Corona döneminde mülteci projeleri sadece sosyal medyada yürütülmeye başladı. Ayrıca organizasyonların çoğu faaliyetlerini tamamen durdurmaya başladı, evden ve sosyal medyadan çalışmaya karar verdi. Özellikle ailesinde evi geçindiren kimsesi olmayan ya da sadece küçük çalışan çocuklara sahip aileler, yani günlük ücret alıyorsa bunlar için çok zor oldu. Çünkü günlük olarak çalışmalıydılar para kazanmak için, Corona nedeniyle her şey durdu" (VOA Türkiye, 2020b).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Son zamanlarda azalmakla birlikte Nisan 2011'den bu yana süren Suriyeliler'in kitlesel zorunlu göçü Türkiye'yi dünyada en fazla sayıda yerinden edilmiş kişiyi barındıran ülke konumuna getirmiştir ve bu durum altı yılı aşkın süredir devam etmektedir. 2020 yılının sonu itibarıyla 3,640,000'in üzerinde Suriyeli mülteci geçici koruma altında bulunmaktadır. Söz konusu mültecilerin yaklaşık 59,000'i sınır kentlerinde bulunan barınma merkezinde kalmakta, geri kalanı ise kamp dışında yaşamlarını sürdürmektedir. Çeşitli araştırmalarda da altı çizildiği üzere, 2011'den beri yaşanan bu zorunlu göç sürecinin önemi artmakta ve her ne kadar geçici koruma sağlansa da Suriyeli mültecilerin büyük bir kesiminin Türkiye'de kalıcı oldukları düşüncesinin ağırlık kazanmasıyla beraber Türk toplumu kendisini bu kalıcılık gerçeğine alıştırmaya çalışmaktadır.

Kalıcılık olasılığının her geçen gün güçlendiği göz önünde bulundurulursa, Suriyeliler'in entegrasyonu da önem kazanmaktadır. Bu entegrasyona yönelik geliştirilen politikalar ise dinamik, modüler ve temelde yerel uyumu ön plana çıkaran bir yapı taşımalı; aynı zamanda da hak ve birey temelli ve yerel uyuma öncelik verici nitelikte olmalıdır (Erdoğan, 2020, s. 216), zira Suriyeliler'in yaşamlarını insan onuruna yakışır şekilde Türk toplumuyla birarada sürdürmeye hakları vardır. Bu kapsamda öncelikli olarak, "Suriyeliler Türkiye'de geçiciler mi yoksa kalıcılar mı?" tartışmasını bir kenara bırakarak, Türkiye'nin her yerinde yaşadıkları ve yaşamın her alanında varlıklarını gösterdikleri gerçeği dikkate alınmalı ve o gerçeğe uygun şekilde politikalar üretilmelidir. Suriyeli mültecilere verilen "geçici koruma statüsü"nün de bu toplumsal gerçeklik hesaba katılarak, yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. On yıldır ülkemizde bulunan Suriyeli mültecilerin yaşamları, "geçici koruma statüsü" nedeniyle kısıtlanmakta ve dolayısıyla entegrasyon süreçleri de olumsuz etkilenmektedir. Bu gerçek göz önünde bulundurulmak suretiyle geçici korumaya alternatif statüler üzerinde düşünülmesi yerinde olacaktır. Ayrıca entegrasyonlarına yönelik politikalar geliştirilirken Suriyeli mültecilerin de bu sürece dahil edilmeleri önemli ve gereklidir. Kendilerine ihtiyaçları, yaşadıkları sorunları, toplum ve devletten beklentilerini ifade etme olanağı verilmesi geliştirilecek entegrasyon politikalarının gerçek anlamda yararlı olmalarını sağlayacaktır.

Entegrasyon politikaları arasında eğitim alanındakiler ayrı bir önem taşımaktadır, zira Türkiye'de bulunan yaklaşık 1,5 milyon sayıda mülteci çocuğun (0-14 yaş) kayıp kuşak haline gelmemesinin yolu okullandırılmalarından geçmektedir. Türkiye'nin çabalarına karşın, Suriye ile Türkiye'nin zorunlu eğitim modellerindeki farklılık, dil engeli, geçicilik durumu, belirli yaş üzerindeki erkek çocukların çalışıyor olmaları, kız çocukların ise okula gönderilmelerine ailelerinin pek istekli olmamaları ve okullardaki kapasite sorunları sebebiyle okula gitmeyen mülteci çocukların oranı %35'in üzerindedir (Erdoğan, 2020, s. 214). Bu oran, okullandırmanın ne kadar gerekli ve önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca Suriyeli genç ve yetişkin sığınmacıların meslek eğitimlerine yönlendirilmeleri yerinde olacaktır. Bu yönlendirme emek piyasasına entegre olmalarında önemli bir rol oynayacaktır. Burada kastedilen elbette ki kayıtlı ekonomik faaliyetlerin yer aldığı emek piyasasıdır. Meslek eğitimi aldıkları takdirde, kısa dönemde yaşamlarını idame ettirmelerine olanak sağlasa da sürdürülebilir ve doğru olmayan kayıt-dışı ekonomik faaliyetlere yönelimleri azalacaktır.

Son olarak, AB ile ilişkilere değinmek gerekirse, Covid-19 pandemisinin başlamasından hemen önce Brüksel’de Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Dışışleri Bakanı Çavuşoğlu’nun Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Michel ve Avrupa Komisyonu Başkanı von der Leyen ile yaptıkları görüşmenin ardından Michel’in dile getirdiği gibi, AB ile Türkiye arasındaki siyasi diyalogun kısa, orta ve uzun vadede güçlenmesi ve işbirliğinin artması gerekmektedir. Bu bağlamda, AB’nin Türkiye’ye destek vermesi önem taşımaktadır. Söz konusu destek esas itibarıyla AB’nin yararınadır, zira mülteciler Türkiye’de uyum içinde, istikrarlı biçimde yaşadıkları takdirde Avrupa’ya gitme istekleri ve dolayısıyla Avrupa üzerindeki baskı da azalacaktır.

KAYNAKÇA

- Akay Ertürk, S. (2020), Koronavirüs Salgınının Türkiye’deki Suriyelilere Etkileri Üzerine İlk İzlenimler, *Göç Dergisi*, 7(1), 121-146.
- Altaş, M. ve Yıldırım, Ö. (2020, Şubat 28), *AK Parti Sözcüsü Çelik: Artık mültecileri tutabilecek durumda değiliz*. 8 Aralık 2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/politika/ak-parti-sozcusu-celik-artik-multecileri-tutabilecek-durumda-degiliz/1747670> adresinden erişildi.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. (2015, Kasım 25). *AB-Türkiye İşbirliği: Türkiye için 3 milyar € tutarında Mülteci Fonu*. 7 Aralık 2020 tarihinde <https://www.avrupa.info.tr/tr/news/ab-turkiye-isbirligi-turkiye-icin-3-milyar-eu-tutarinda-mul-teci-fonu-4591> adresinden erişildi.
- Castles S. ve Miller, M. (1998). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Palgrave Macmillan.
- Council of the European Union. (2016, Şubat 3). *Refugee facility for Turkey: Member states agree on details of financing*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/02/03/refugee-facility-for-turkey/> adresinden erişildi.
- CNN Türk (2012), Basında Bugün (31.07.2012) – Star Gazetesi “Harita Çizip Hayal Kuruyorlar”, <https://www.cnntrk.com/fotogaleri/turkiye/2012/07/31/basinda.bugun.31.07.2012/14745/index.html?page=17> (Erişim Tar. 6 Aralık 2020)
- Deutsche Welle. (2019, Temmuz 22). *Çavuşoğlu: Geri Kabul Anlaşması’nı askıya aldık*. 7 Aralık 2020 tarihinde <https://www.dw.com/tr/%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu-geri-kabul-anla%C5%9Fmas%C4%B1n%C4%B1-ask%C4%B1ya-ald%C4%B1k/a-49699277> adresinden erişildi.
- Deutsche Welle. (2020). *Bir göçememe hikâyesi: “Her yere gidiyoruz, bir yere yetişemiyoruz”*. 5 Aralık 2020 tarihinde <https://p.dw.com/p/3bJEb> adresinden erişildi.
- Doğruluk Payı. (2020). *COVID-19 Nedeniyle Sığınmacıların %69’u İşini Kaybetti*. 15 Ekim 2020 tarihinde <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/covid-19-un-turkiye-deki-siginmacilara-etkileri> adresinden erişildi.

- Erdoğan, M. M. (2015). *Türkiye'deki Suriyeliler-Toplumsal Kabul ve Uyum*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler Barometresi-2019: Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*. Orion Kitabevi.
- Euronews. (2020, Aralık 17). *AB'den 6 milyar euroluk sığınmacı yardım anlaşmasının 780 milyon euroluk son kısmına imza*. 25 Şubat 2021 tarihinde <https://tr.euronews.com/2020/12/17/ab-den-6-milyar-euroluk-siginmaci-yarim-anlasmasin-780-milyon-euroluk-son-kismina-imza> adresinden erişildi.
- European Commission. (2016, Aralık 8). *Commission reports on progress made under the European Agenda on Migration*. 11 Nisan 2022 tarihinde http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-4281_en.htm adresinden erişildi.
- European Commission. (2018, Nisan 17). *Commission Staff Working Document Turkey 2018 Report*. 7 Aralık 2020 tarihinde <https://www.ab.gov.tr/siteimages/kaphtablolar/20180417-turkey-report.pdf> adresinden erişildi.
- European Commission. (2019, Aralık 10). *EU Facility for Refugees in Turkey: €6 billion to support refugees and local communities in need fully mobilised*. 7 Aralık 2020 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news/eu-facility-refugees-turkey-eu6-billion-support-refugees-and-local-communities-need-fully-mobilised-2019-12-10_de adresinden erişildi.
- Göç Araştırmaları Derneği. (2020). *Türkiye-Yunanistan Sınırında Neler Oldu? 27 Şubat-27 Mart 2020 Haber Derlemesi*. 12 Ocak 2021 tarihinde <https://gocarastirmalaridernegi.org/attachments/article/160/turkiye-yunanistan-sinirinda-neler-oldu..pdf> adresinden erişildi.
- Göçmen Dayanışması. (2020). *Pazarkule/Evros'tan Notlar 20-21 Mart*. 5 Aralık 2020 tarihinde <http://gocmendayanisma.com/2020/03/22/pazarkule-evrostan-notlar-20-21-mart-notes-from-pazarkule-evros-20-21-march/> adresinden erişildi.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2018). *Türkiye – Nüfus ve Sağlık Araştırması*. 10 Aralık 2020 tarihinde www.hips.hacettepe.edu.tr/tnsa2018/rapor/TNSA2018_ana_Rapor.pdf adresinden erişildi.
- Hak İnisiyatifi. (2020, Mart 19). *Türkiye-Yunanistan Sınırı Göçmen Krizi Raporu*. 5 Aralık 2020 tarihinde <https://hakinisiyatifi.org/turkiye-yunanistan-siniri-gocmen-krizi-raporu.html> adresinden erişildi.
- Heinrich Böll Stiftung. (2020, Mayıs 18). *Göçmen ve mültecilerin pandemi günlerinde Türkiye'de sağlık hizmetlerine erişimi*. 12 Kasım 2020 tarihinde <https://tr.boell.org/tr/2020/05/18/gocmen-ve-multecilerin-pandemi-gunlerinde-turkiyede-saglik-hizmetlerine-erisimi> adresinden erişildi.
- International Crisis Group. (2020, Mart 4). *COVID-19'un Gölgesinde AB-Türkiye Göçmen Krizi*. 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.crisisgroup.org/tr/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/covid-19un-golgesinde-ab-turkiye-gocmen-krizi> adresinden erişildi.

- İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi (2020, Mart 4) *Pazarkule Sınır Kapısı Ziyareti Raporu*. 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=15576&Desc=%C4%B0stanbul-Barosu-%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Merkezi-Pazarkule-S%C4%B1n%C4%B1r-Kap%C4%B1s%C4%B1-Ziyareti-Raporu> adresinden erişildi.
- Mardin, D., Özvarış, Ş. B., Sakarya, S., Kayı, İ., Gürsoy, G., Yukarıkır, N. ve Başpınar, A. (2020). Covid-19 Sürecinde Türkiye’de Göçmen ve Mültecilerin Durumu. *Sağlık ve Toplum Özel Sayı*, 112-118.
- Mazlum-Der. (2020). *Yunanistan-Türkiye Sınırında Yaşanan Mülteci Dramı: Gözlem Raporu*. 5 Aralık 2020 tarihinde <https://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurtici-raporlar/3/yunanistan-turkiye-sinirinda-yasananmülteci-/1205> adresinden erişildi.
- Mülteciler ve Sığınmacılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği. (2021). *Suriyelilerle İlgili Doğru Bilinen Yanlışlar*. 10 Ocak 2021 tarihinde <https://multeciler.org.tr/suriyelilerle-ilgili-dogru-bilinen-yanlislar/> adresinden erişildi.
- Özer, Y. (2017). Mülteci Sorununun Türkiye-AB İlişkilerine Yansımaları. Y. Gülcan, S. Akgüngör ve Y. Kuştepe (Ed.), *Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Konu: Mülteci Sorunu ve Türkiye-AB İşbirliği* (s. 37-69). İKV Yayınları.
- Öztürk, N. Ö. ve Soykan, C. (2019). *Üçüncü Yılında AB – Türkiye Mutabakatı: Hukuki Bir Analiz*. 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.gocarastirmalariderneği.org/tr/yayinlar/analizler/54-ucuncu-yilinda-ab-turkiye-mutabakati-hukuki-bir-analiz> adresinden erişildi.
- Takvim Gazetesi. (2020, Mart 9). *Son dakika: AB’den flaş Türkiye açıklaması: 18 Mart mutabakatını nasıl tamamlayacağımızı görüştük*. 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.takvim.com.tr/guncel/2020/03/09/son-dakika-abden-flas-turkiye-aciklamasi-18-mart-mutabakatini-nasil-tamamlayacagimizi-gorustuk> adresinden erişildi.
- T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2016). *18 Mart 2016 Tarihli Türkiye-AB Zirvesi Bildirisi*. 7 Aralık 2020 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/18_mart_2016_turkiye_ab_zirvesi_bildirisi_.pdf adresinden erişildi.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. (2019). *Türkiye’de Geçici Koruma*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/turkiye-de-gecici-koruma> adresinden erişildi.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. (2020a). *Türkiye’de Geçici Koruma*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/turkiye-de-gecici-koruma> adresinden erişildi.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. (2020b, Mart 31). *Göç İdaresi Başkanlığı on [Tweet]*. Twitter. <https://twitter.com/Gocidaresi/status/1244884202425929729/photo/1>.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. (2021). *İkamet İzinleri*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> adresinden erişildi.
- T.C. Resmi Gazete. (2019, Eylül 18). *Cumhurbaşkanlığı Genelgesi – Konu: AB ile Vize Serbestisi Diyaloğu Süreci*. 10 Aralık 2020 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/09/20190918.pdf> adresinden erişildi.

- T24. (2020). *Yunanistan Başbakanı Miçotakis: Başkalarının aldığı kararların sonuçlarına biz katlanmayacağız*. 12 Ocak 2021 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/yananistan-basbakani-micotakis-baskalarinin-aldigi-kararlarin-sonuclarina-biz-katlanmayacagiz,863775> adresinden erişildi.
- Uluslararası Af Örgütü. (2020, Mart 7). *Açıklayalım: Yunanistan sınırındaki durum*. 12 Ocak 2021 tarihinde <https://www.amnesty.org.tr/icerik/aciklayalim-yananistan-sinirindeki-durum> adresinden erişildi.
- Uluslararası Göç Örgütü (IOM). (2017, Temmuz 12). *Mediterranean Update: Migrant Flows Europe: Arrivals and Fatalities*. 4 Aralık 2020 tarihinde <https://www.iom.int/infographics/mediterranean-update-migration-flows-europe-arrivals-and-fatalities-18-june-2017> adresinden erişildi.
- UNHCR. (2014). *A record 33.3 million now displaced by war worldwide, as one family flees inside Syria every 60 seconds – Report*. 3 Aralık 2020 tarihinde <https://www.unhcr.org/news/press/2014/5/5371e2bbe13/record-333-million-displaced-war-worldwide-family-flees-inside-syria-60.html> adresinden erişildi.
- UNHCR. (2019). *Durable Solutions for Syrian Refugees*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/70892> adresinden erişildi.
- UNHCR. (2020). *3RP Regional Strategic Overview*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/73116> adresinden erişildi.
- UNHCR. (2021). *Refugee Data Finder*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/#:~:text=Forcibly%20displaced%20people%20worldwide,80%20million%20at%20mid%2D2020> adresinden erişildi.
- UNHCR Syria Regional Refugee Response. (2020). *Durable Solutions*. 11 Nisan 2022 tarihinde http://data2.unhcr.org/en/situations/syria_durable_solutions adresinden erişildi.
- VOA Türkiye. (2020a, Ağustos 21). *Salgınla Birlikte Unutulan Sorun: Mülteciler*. 20 Ekim 2020 tarihinde <https://www.amerikaninsesi.com/a/salginla-birlikte-unutulan-sorun-multeciler/5552444.html> adresinden erişildi.
- VOA Türkiye. (2020b, Haziran 20). *Mülteciler Pandemi Sürecinden Nasıl Etkilendi?*. 20 Ekim 2020 tarihinde <https://www.amerikaninsesi.com/a/multeciler-pandemi-surecinden-nasil-etkilendi/5470664.html> adresinden erişildi.